

LA CONCENTRACIÓ INDUSTRIAL TAULELLERA DE LA PLANA: FACTORS DE LOCALITZACIÓ I DE DESENVOLUPAMENT

Joan Carles Membrado i Tena

1. INTRODUCCIÓ. L'AGLOMERACIÓ PLANENCA

L'actual aglomeració industrial ceramicotaulellera de la Plana és la segona més gran del món pel que fa a aquesta mena de producte, només superada per la de Sassuolo, regió industrial italiana a cavall entre les províncies de Mòdena i de Reggio de l'Emília. L'any 1999 s'estimava que el 93% de tota la producció taulellera espanyola es concentrava dins d'aquesta aglomeració, que abraça la Plana fisiogràfica estricta –de Benicàssim, al N, fins a Almenara, al S, passant per l'Alcora, Ribesalbes i Onda, a l'O– i encara alguns municipis al N (Vilafamés, la Pobla Tornesa, la Vall d'Alba, Cabanes), i al NO (Llucena, Figueroles) d'aquesta¹. A la figura 1 podem apreciar la ubicació de les fàbriques de taulell i de les principals empreses auxiliars ceràmiques de la Plana, les quals es concentren especialment al voltant dels eixos de comunicació que transiten la comarca.

En aquest article ens proposem analitzar quins han estat els factors històrics que han condicionat aquesta extraordinària concentració industrial taulellera de la Plana de Castelló. Entre aquests factors de localització, alguns són de caire fisiogràfic –notablement l'abundància d'argiles– mentre que d'altres es relacionen amb els recursos humans –com ara l'esperit emprenedor de l'empresariat local i l'existència de capital inversor, procedent en uns casos de la pròpia indústria taulellera i en uns altres de la transferència de capital des d'altres sectors d'activitat, aliens a la ceràmica.

Al seu torn aquests factors s'han vist reforçats en el passat i en el present per l'existència d'un ampli mercat de consumidors del taulell valencià –primer restringit al País Valencià, després ampliat a una part d'Espanya i a algunes contrades del nord d'Àfrica, de l'Amèrica Llatina i d'Europa, i en l'actualitat escampat per 177 països d'arreu dels cinc continents (vegeu figura 2). Alhora, les condicions d'accessibilitat de la Plana –malgrat algunes deficiències notòries– han possibilitat que el taulell d'ací s'haja pogut vendre pertot arreu d'aquest mercat.

1. Si tenim en compte la comarcalització valenciana més emprada en els nostres dies, aquesta aglomeració abraçaria tres comarques: la Plana Baixa, la Plana Alta i l'Alcalatén. Per a més informació sobre altres propostes de comarcalització de la Plana consulteu Membrado (1997).

2. FACTORS INICIALS DE LOCALITZACIÓ

El fet que les muntanyes que tanquen a ponent la Plana foren riques en argiles va condicionar una artesanía ceràmica primerenca en els nuclis pròxims als jaciments, que segons l'arqueologia es remunta almenys al segle XI a Onda (Montmessin, 1980: 286). Aquesta tradició artesanal ininterrompuda des de l'època musulmana desembocà durant el segle XVIII en una incipient indústria ceràmica i a partir del XX, en una important indústria taulellera, fins al punt que hui, a la primera del segle XXI, el taulell de la Plana és la indústria valenciana més avançada tecnològicament i la segona del món dins la seua especialitat.

A banda de les primeres matèries calien uns altres recursos físics, ben elementals, però sense els quals no era possible el desenvolupament de la indústria —ni tan sols de l'artesania— ceràmica; entre aquests, l'aigua, imprescindible en determinades fases de la producció, o la llenya i la *malea* de boscs i matollars, com a combustible en els forns moruns; ni l'aigua ni el combustible vegetal no són abundants a la Plana, però sí que van ser suficients per a la indústria ceràmica naixent del segle XVIII. L'existència d'una orografia escassament accidentada i, a més, de fàcil accessibilitat, com la de la Plana, va facilitar també la localització i l'expansió posterior de la indústria taulellera.

Fou a l'Alcora que s'instal·là, el 1727, la primera indústria ceràmica pròpiament dita de la comarca: la *Real Fábrica de Loza Fina*. Aquest municipi, senyoriu del Comte d'Aranda, que fou qui fundà la factoria, reunia unes condicions ben òptimes per a l'establiment d'aquesta reial fàbrica: enclavada en el punt de contacte entre la Plana de Castelló, a l'est —amb bona accessibilitat i escassos accidents orogràfics, que facilitaven la localització d'empreses de grans dimensions— i les muntanyes de l'Alcalatén, a l'oest —abundants en llenya, aigua provinent del riu de Lluçena i argiles de sedimentació en els afloraments triàsics— i amb una notable tradició artesanal ceràmica, quantificada en 24 forns per a fer cànters (Quereda, 1973:32)².

Per bé que durant els segles XVIII, XIX i part del XX els trets fisiogràfics del terreny van condicionar de manera capital la localització industrial ceràmica, en l'actualitat aquests han perdut aquella importància inicial. Hui l'aglomeració industrial de la Plana, com en general qualsevol altra aglomeració als països del món occidental, està determinada bàsicament per d'altres factors. La progressiva reducció dels costs de transports de les

2. Olucha (1987-88: 367) cita un document del 1750, poc posterior a la data de la fundació fabril, que parla de les condicions naturals propícies de l'Alcora per a l'establiment d'una fàbrica de ceràmica: "Las circunstancias que facilitan y hacen a propósito el sitio para la dicha fábrica y que la materia sea perfecta son estar en un citio llano, capás para poderse estender, más y más en terreno muy templado en todo tiempo y muy sano, la abundancia de aguas perennes, tomadas en un riachuelo que continuamente nase en estados del Señor Conde de Aranda. La abundancia de leña tan contigua a dicha fábrica que, a muy corta distancia de ella, por la parte superior assia el monte, se arranca, sin que haya faltado jamás..."

matèries primeres des del lloc d'extracció fins al centre de producció condiciona que aquest siga en l'actualitat un factor poc rellevant; de fet, la majoria de les argiles amb què hui treballen les taulel·leres de la Plana ja no provenen de les muntanyes pròximes, sinó de la comarca de la Serrania (Membrado, 1993: 88). Quant al combustible, fa dècades que no es fa servir la *malea*: des del 1980 s'empra el gas natural, provinent d'Algèria, per a coure els taulells, i en cap cas llenya procedent de les nostres pelades muntanyes.

3. RECURSOS HUMANS I FINANCERS

Entre els factors humans que van determinar –i que encara hui determinen– el desenvolupament del taulell a la Plana destaca l'esperit emprenedor de l'empresariat local. Ara bé: si ens remuntàrem a l'origen de la indústria ceràmica de la Plana caldria dir que el primer establiment industrial ceràmic de la comarca –la *Real Fábrica de Loza Fina y Porcelana de Alcora*– no va ser fundat per un local, sinó per iniciativa d'un foraster, el Comte d'Aranda, resident en la *Villa y Corte*, però senyor de l'Alcalatén, el qual pretenia fabricar-hi pisa fina, llavors molt sol·licitada per l'aristocràcia espanyola, per evitar que aquesta l'haguera d'importar des d'Holanda, França o Itàlia (Membrado, 1996: 85).

Amb tot i això, els qui van continuar la labor iniciada pel Comte d'Aranda van ser persones d'origen local, molts dels quals mestres terrissers provinents de la *Real Fábrica* que, davant la multitud de conflictes interns que hi existien a partir de l'últim quart del segle XIX, havien decidit emancipar-se'n per crear la seua pròpia empresa. Aquests exoperaris, a soles o junt amb altres socis, es van establir en alguns casos a la pròpia Alcora, i en uns altres a les veïnes Ribesalbes i Onda, també riques en argiles i en tradició ceràmica i amb l'avantatge de no pertànyer a la jurisdicció de l'Alcalatén, dins la qual el Comte d'Aranda podia aplicar mesures legals per prohibir la venda de pisa que no provinguera de la seua fàbrica (Membrado, 2001: 146-147). La bona fama de la ceràmica alcorina, que n'assegurava la venda, propicià la multiplicació de fabriquetes ceràmiques, sobretot a Onda, on es produïa pisa envernissada a partir de fórmules i, fins i tot, de motles, materials i colors provinents de la *Real Fábrica*, de la qual els havien substreus els seus antics operaris, ara emancipats (Codina, 1980: 25)³.

Fins a la segona meitat del XIX les empreses ceràmiques de la Plana produïen indistintament pisa plana i de forma. Fou arran de l'explosió demogràfica a Espanya i del creixement de la demanda d'habitatges que

3. Aquest esperit emancipador dels planencs pot explicar-se pel fet que el sistema valencià de repartiment de la terra, rigorosament equitatiu, possibilitava que la gran majoria dels planencs foren propietaris terratinents, per escasses fanecades de terra que posseïren (Mira, 1978: 176). Amb el procés d'industrialització ceràmica una part dels propietaris agrícoles s'hagueren de resignar a treballar com a mers assalariats en la *Real Fábrica*, però així i tot alguns d'aquests –els més qualificats–, impulsats per la mentalitat pròpia del camp valencià segons la qual tothom pot ser propietari, acabaren emancipant-se'n per tal de posar en marxa la seua pròpia empresa.

tingueren lloc a la darrerria del XIX i al començament del XX que s'originà l'especialització ceràmica planenca en la fabricació de taulells. El creixement demogràfic espanyol, amb les consegüents necessitats d'habitatge, impulsà per tant el desenvolupament d'aquest tipus d'indústria ceràmica diferenciada, fomentat a més pels corrents higienistes urbans de l'època, que promovien l'ús del taulell per les característiques profilàctiques d'aquest producte.

Durant el darrer quart del segle XIX i el primer terç del XX la indústria taulellera de la Plana conegué un desenvolupament considerable a Onda i, en menor mesura, a l'Alcora i a Castelló⁴: el 1873 només hi havia cinc taulelleres a la Plana, tres a Onda i dos a Castelló (Mundina: 1873: 418-419), mentre que el 1930, segons el butlletí de la Unió de Fabricants de Ceràmica del Regne de València, les fàbriques de taulell ja sumaven ja 53, de les quals 7 eren a Castelló, 9 a l'Alcora i 37 a Onda, mentre que Manises en tenia 22. Durant aquest període els recursos financers necessaris per a la instal·lació d'una taulellera encara no eren molt elevats: a Onda sovint foren terratinents de classe mitjana els qui invertiren per crear la seua empresa⁵. Aquestes inversions donaren fruit ràpidament, per tal com el taulell onder adquirí molta i bona fama entre els consumidors espanyols i estrangers, notablement els del Magrib i Llatinoamèrica⁶. Una volta establides les empreses, amb els ràpids beneficis obtinguts per la venda del taulell, s'ampliaven les factories o se'n creaven de noves per autofinançament, fins a assolir la considerable aglomeració taulellera dels anys 30 (Tomàs Carpi, 1986: 446).

Durant la Guerra Civil es va paralitzar la producció taulellera i es va destruir una part de les instal·lacions fabrils d'Onda, que es trobava a la mateixa línia del front. Tanmateix, a partir del 1940 el taulell reviscolà

4. A diferència de l'Alcora i Onda, Castelló no comptava amb cap tradició artesanal ceràmica; l'especialització industrial taulellera responia a d'altres factors, com ara el seu nomenament com a capital de província el 1833, fet que –sobretot davant de la relativa estabilitat política de la darrerria del segle XIX– degué impulsar la vida social, cultural i econòmica de la ciutat (Monlleó, 1994: 170). Fou, doncs, en aquesta conjuntura favorable que la burgesia local –assessorada per especialistes onders i alcorins– es decidí a invertir en una indústria de fort arrelament comarcal, com la taulellera (Membrado, 2001: 181).
5. La manca de grans superfícies agrícoles de regadiu on conrear el taronger al terme d'Onda degué influir en la precoç especialització taulellera d'aquest municipi; coetàniament Borriana, Vila-real o Almassora vivien una etapa d'esplendor econòmica basada en el lucratiu comerç citrícola, de manera que els empresaris d'aquestes localitats no prestaven massa atenció a possibles inversions alienes a la citricultura. Alhora, l'enriquiment dels comerciants citrícoles veïns degué impulsar els terratinents onders a la inversió en una activitat que reportara també beneficis notables, per compensar els escassos rendiments que oferien les garroferes i oliveres del secà onder, bona part del qual, d'altra banda, ha estat transformat en regadiu al llarg de la segona meitat del segle XX (Burriel, 1968: 594-595).
6. Diversos autors es fan ressò de la qualitat de la producció taulellera d'Onda, entre els quals Valls (1984: 140), que afirma que per a molts era superior a la de Manises, o Sarthou (1913: 793) que destaca el temperament artístic i industrial i la perseverància dels seus empresaris. Rosselló (1966: 444) destaca el tipus de vernís onder, de qualitat superior a la dels altres centres de producció.

ràpidament gràcies a l'elevada demanda de materials de construcció que hi havia, a conseqüència de les destrosses patides durant el conflicte. A Onda el major creixement es donà entre 1946 i 1953: de les 28 fàbriques de taulell que hi havia en la primera data es passà a 53 en la segona (Melià: 1971: 161); durant els anys centrals del segle XX van ser sobretot operaris d'origen local provinents del propi subsector tauleller, normalment associats entre si –fins a quatre o cinc socis–, els qui invertiren en la creació d'empreses; la majoria d'aquests emprenedors eren treballadors amb una certa qualificació –rarament hi havia peons–, i sempre calia un *pràctic* que era l'operari encarregat d'efectuar la mescla per al vernís⁷. El *pràctic* sovint acabava formant part de l'accionariat de l'empresa amb condicions de favor particulars⁸.

L'escassa inversió inicial requerida per a la compra de maquinària, almenys fins al 1965, feia que amb pocs diners per cada soci es poguera crear l'empresa. En pocs anys aquests xicotets empresaris acumularen guanys notables, beneficiats per la conjuntura positiva tant dins el mercat espanyol –posada en marxa del *I Plan Nacional de la Vivienda*, augment de les segones residències com a conseqüència de l'auge turístic (Rosselló, 1966: 439)– com dins de l'exterior –progressiva liberalització dels intercanvis internacionals⁹, Pla d'Estabilització del 1959. Part dels beneficis obtinguts durant aquests anys s'invertien en l'adquisició de nova maquinària –sovint pagada a terminis–, de manera que les empreses creixien per autofinançament¹⁰.

7. L'aplicació d'una fórmula adequada per a la barreja del vernís era la fase més decisiva dins el procés de producció, per tal com d'aquesta depenia el resultat estètic final del producte. Per això resultava imprescindible la figura d'un *pràctic* amb solvència contrastada per a l'èxit d'una empresa taulellera. Normalment aquests operaris no posseïen cap qualificació acadèmica: aprenien –sovint per transmissió familiar– les tècniques de fabricació dels vernissos i la mescla adequada per a cada fórmula.
8. Una situació similar es donà coetàniament en la indústria taulellera italiana de Sassuolo (Emília-Romanya), en l'actualitat la principal del món, com ens descriu l'economista Romano Prodi (1966:112), expresident del *Consiglio* italià i actual president de la Comissió Europea: "Tale imprenditore è anche colui che si assume il compito di ricercare un operario specializzato o un tecnico del settore ceramico di provata esperienza a cui affidare la responsabilità dell'organizzazione della produzione associandolo, se necessario, come azionista a condizioni di particolare favore".
9. Sobretot a partir del 1955, set anys després de la creació del GATT (*General Agreement on Tariffs and Trade*) (Houssel, 1985: 166), que es creà el 1948 per tal de fer pressió sobre els estats perquè reduïren les barreres al comerç internacional (Nadal, 1997: 17).
10. Referint-se a la regió de Sassuolo, Prodi parla també del paper dels emprenedors que –com a la Plana– eren majoritàriament d'origen local i de l'escassa quantitat de recursos financers que es requerien per a adquirir la maquinària ceràmica a mitjan segle XX. Això possibilita un procés imitatiu on l'emprenedor local inverteix després d'haver observat les decisions i les iniciatives d'un altre emprenedor local, sens dubte conegut per ell. Pel seu interès, transcrivim les paraules de Prodi (1966: 109-110) sobre la multiplicació d'empreses taulelleres a Sassuolo i a la rodalia, que són també aplicables al cas d'Onda i de l'Alcora: "La spiegazione di questa davvero ingente nascita di nuovi imprenditori va ritrovata nella relativa facilità del processo imitativo in un settore in cui le difficoltà tecnologiche non costituiscono una barriera insormontabile né a livello dell'imprenditorialità né a livello della mano d'opera. Si tratta di un processo imitativo nel senso letterale e primitivo del termine in cui cioè all'imprenditore occorre avere continuamente sotto osservazione le decisioni e le iniziative di altri imprenditori e all'azionista il buon risultato economico di altre imprese".

Fou així que se'n crearen tantes en tan poc de temps a la Plana, primer a Onda i després a l'Alcora, on es passà de 8 empreses el 1955 a 22 el 1960 i 67 el 1964 (Quereda, 1973: 37-39). Cal tindre en compte dos factors d'abaratiment de la maquinària que expliquen la ràpida multiplicació del nombre de fabricants alcorins: d'una banda que molts d'ells començaren a produir a partir de processos desfasats i maquinària de segona mà, adquirida a les empreses més avançades; de l'altra, que la majoria de les empreses només duïen a terme una part del procés de producció, que llavors es feia per bicocció, de manera que uns fabricants s'especialitzaven en el bescuitat (primera cocció) i uns altres en l'esmatlat (segona cocció) (Rosselló, 1966: 439-440).

A tota la Plana el 1946 hi havia uns 1.700 operaris en 38 empreses taulelleres, que cap al 1970 ja sumaven vora 6.000, repartits en 138 fàbriques¹¹, la localització de les quals no es restringia a la zona d'Onda i l'Alcora, sinó que abastava altres localitats com Vila-real, Castelló, Ribesalbes, Betxí, Almassora, Figueroles, Sant Joan de Moró, Nules o Llucena (Melià, 1971: 167 i 172).

L'expansió del taulell a Vila-real¹² resulta bastant original per diverses raons. Aquesta indústria —que hui és clau dins de l'economia local— no s'hi establí per primera vegada fins a una data tan tardana com el 1956, en una conjuntura econòmica monopolitzada per la taronja. La proximitat a una zona de gran tradició taulellera com era Onda va facilitar sens dubte el desenvolupament de la indústria ceràmica a Vila-real durant les dècades del 1950 i 1960, ja que els inversors locals consideraren aquest subsector com un negoci relativament segur, per tal com en tenien abundoses referències. Però aquest veïnatge no només resultà determinant com a factor d'imitació: també serví per reclutar tècnics especialistes en la gestió i producció taulelleres procedents d'allà, als quals els accionistes vila-realencs confiaven la part tècnica i de gestió. Però la particularitat del cas rau en el fet que, a diferència d'Onda o de l'Alcora —on l'autofinançament fou el principal recurs de desenvolupament del taulell¹³—, a Vila-real foren sobretot els estalvis derivats de l'agricultura que finançaren inicialment la indústria ceràmica: aquest capital procedia dels diners acumulats per comerciants i terratinents locals a partir d'excedents i especulacions en l'exportació de taronges, als quals s'unien notables masses d'estalvis de particulars. D'altra banda, l'esperit emprenedor dels vila-realencs de mitjan segle XX, forjat

11. Si el creixement de la Plana fou espectacular, encara ho fou més el de la regió de Sassuolo, on el 1946 —tot just acabada la Segona Guerra Mundial— només havien mamprés la producció 5 empreses, mentre que el 1963 ja en treballaven 133, que ocupaven uns 12.000 treballadors (Prodi, 1966: 104 i 115).

12. Estudiad entre d'altres per Bono (1974: 455), Obiol (1985: 60-61), Tomàs Carpi (1985: 446-449) i Membrado (1995: 168-171).

13. A la regió de Sassuolo el percentatge d'accionistes agricultors, comerciants, professionals liberals i d'altres grups aliens a la indústria taulellera també va ser bastant més elevat que no en el cas de l'Alcora i Onda (Prodi, 1966: 108).

durant més d'un segle al voltant del comerç i de la indústria cítriques¹⁴, influí decisivament en el desenvolupament tauleller. Però el factor desencadenant de la industrialització taulellera fou la gelada del 1956, que provocà el tancament de molts comerços cítrics i menà els principals terratinents de Vila-real a diversificar l'economia local (Obiol, 1985: 61). El mateix 1956 es fundà la primera empresa taulellera (*Azuvi*), i de llavors ençà el nombre de fàbriques no ha deixat d'incrementar-se a Vila-real: l'any 2000 n'hi havia una quinzena, que ocupaven vora 3.000 persones, i si hi afegim els treballadors en empreses auxiliars, més de 5.000¹⁵.

Pel que fa a Castelló, si bé al llarg del segle XX i encara abans havia comptat sempre amb alguna indústria taulellera, no fou sinó a partir del 1960 que començà a multiplicar-se'n el nombre i la capacitat de producció. A diferència de Vila-real, l'origen de la indústria castellanenca no està tan lligat a l'agricultura: a la capital de la Plana trobem d'una banda un desplaçament d'empresaris procedents de l'Alcora, que s'instal·len a Castelló per tal de gaudir de les millors infraestructures viàries, però també d'electricitat, telèfon i d'altres elements fonamentals per al bon funcionament de qualsevol empresa moderna, i que durant els anys 60 encara podien resultar bastant precaris a la capital de l'Alcalatén. Sovint trobem a Castelló empreses dirigides per alcorins, però amb notables aportacions de capitalistes locals, amb diners procedents sobretot del sector serveis, que predomina en l'economia de la capital de la Plana. Al seu terme també trobem alguna empresa multinacional italiana, un dels pocs casos a la Plana pel que fa a les factories taulellers –no tan estrany, en canvi, entre les empreses auxiliars de frites i esmalts i, sobretot, entre les de maquinària.

Quant a Almassora, hi trobem un predomini d'empreses de capital de procedència vària, que s'hi van ubicar sobretot a partir dels anys setanta atretes per la bona accessibilitat del seu terme, travessat per la N-340 entre Vila-real i Castelló. D'una banda hi ha empreses de capital comarcal, especialment alcorí, també de capital valencià de fora de la Plana, i la major empresa fabricant de frites i esmalts de la Plana, de capital nord-americà.

Beneficiada per la proximitat a l'eix litoral i a la ciutat de València i el seu port, Nules coneix un fort desenvolupament tauleller sobretot a partir de la dècada del 1980, quan s'hi instal·len diversos fabricants procedents d'altres localitats de la Plana (l'Alcora, Vila-real, Castelló), si bé les dues principals

14. Vila-real fou –junt amb Borriana, Carcaixent, Alzira i Oriola– una ciutat pionera a València en l'expansió cítrica: el 1860 ja hi havia un 9% de l'horta conreada de tarongers, el 1882, dues terceres parts i el 1907, vora el 90% (Membrado, 1995: 79). Pel que fa a la indústria, des del 1930 fou capdavantera en la producció de bombes per a l'extracció d'aigua i des del 1950 en la maquinària agrícola (1995: 89).

15. Han estat sobretot empresaris locals que han possibilitat aquest extraordinari increment de la indústria taulellera, com ho prova el fet que el 1995 a dotze de les tretze majors empreses ceràmiques de Vila-real l'origen de l'empresariat fóra completament o parcialment local (Membrado, 1995: 171).

empreses taulelleres tenen orígens vinculats a l'agricultura, d'una banda, i al calcer de la Vall d'Uixó, de l'altra¹⁶.

A Sant Joan de Moró el gran auge de la indústria ceràmica respon sobretot a la seua privilegiada ubicació a mitjan camí entre Castelló i l'Alcora, fet que ha condicionat l'expansió de moltes empreses de capital alcorí –i alguna de capital castellonenc– arreu del terme de Moró. El factor de proximitat ha influït també notablement en el desenrotllament del taulell a altres localitats: Lluçena, Figueroles i Vilafamés, respecte a la pròpia Alcora, o Ribesalbes¹⁷ i Betxí respecte a Onda.

La introducció de la moderna tecnologia italiana sobretot a partir del 1970 multiplicà les exigències de capital per a invertir en maquinària, de manera que la gran majoria dels fabricants es veren forçats a demanar crèdits bancaris, principal fórmula de finançament del taulell a partir del 1970¹⁸. En els anys posteriors les exigències de capital per a la compra de maquinària italiana han continuat creixent a la Plana, com també el pes del crèdit bancari en el finançament d'aquesta, o en el posterior estalvi dels beneficis empresarials¹⁹.

Al llarg de la dècada del 1980 els fabricants taulellers amb majors recursos financers van ser els pioners en la incorporació de les últimes innovacions tecnològiques provinents d'Itàlia: forns monostrats, atomitzadors, línies de classificació automàtiques, premses hidràuliques, etc.). Mentrestant, els empresaris mitjans i menuts, a remolc d'aquells, tenien en el crèdit bancari la seua principal –i gairebé única– font de finançament²⁰. Per tal de subvencionar els empresaris amb menys recursos, el 1982 l'*Asociación Española de Azulejos, Pavimentos y Baldosas Cerámicas* (ASCER) va sol·licitar ajut econòmic al Ministeri d'Indústria i Energia per afrontar amb garanties la reconversió industrial que es requeria en el món del taulell. Tanmateix, l'administració estatal primà els subsectors industrials bàsics en crisi,

16. A partir d'un especialista en química de la indústria sabatera de la Vall i del capital provinent d'un terratinent de Nules –parent d'aquell primer– es va forjar primer una empresa familiar de productes químics destinats a la citricultura, i després, amb els beneficis d'aquesta, es van crear les que hui són les dues de les taulelleres més grans de Nules.

17. Cal destacar que Ribesalbes posseïa des del segle XVIII una certa tradició industrial basada en la producció de ceràmica de forma i que, a partir del 1950, passà a especialitzar-se en la fabricació taulellera, tot imitant el que ja s'havia fet a Onda mig segle abans.

18. Ernest Lluch destaca a *La via valenciana* (1976: 217) que la indústria del nostre país ha conegut històricament tres fórmules principals de finançament, les quals es donen en el cas del taulell de la Plana: l'autofinançament (propi sobretot de l'Alcora i d'Onda), el capital procedent de sectors aliens a la indústria (cas de Vila-real i, en menor mesura, de Castelló i Nules) i el crèdit bancari.

19. El cas de Vila-real resulta paradigmàtic: durant els anys daurats de la taronja (1920-1936) s'hi havien instal·lat tres sucursals bancàries; entre el 1936 i el 1967 cap ni una, i durant el període 1967-1975 –de forta inversió en maquinària ceràmica– se n'hi van establir set més. Posteriorment, durant el 1975-1982 sis noves sucursals bancàries es van instal·lar en la ciutat, i durant el 1982-1989 –un nou moment d'auge inversor–, se n'hi establiren sis més. Després d'això es va estabilitzar el nombre de sucursals bancàries, no per la minva d'inversions ceràmiques, sinó arran del procés de fusions de moltes entitats creditícies, que tendien a reduir el nombre d'oficines.

20. Sovint, la relació existent entre les entitats bancàries i els fabricants ceràmics era d'arrendament financer (*leasing*), fórmula que possibilitava un finançament menys gravós (Domínguez, 1983).

notablement la siderúrgia del Cantàbric, en detriment d'altres com el taulell (Gomis 1990, 340). Calgué esperar uns anys –pocs– perquè el crèdit públic esdevinguera una fórmula de finançament a l'abast dels fabricants. Fou cap al 1985, amb les competències en política industrial transferides de l'administració estatal a l'autonòmica valenciana, que començaren les ajudes públiques gestionades per l'*Institut de la Mitjana i Petita Empresa Valencià (IMPIVA)* destinades a empreses amb recursos financers escassos: ajuts directes per mitjà de subvencions a projectes empresarials, o indirectes a través de la realització de projectes de I+D o de la millora de la formació (Salom i Albertos, 1995: 387). Al llarg del període 1984-1994 els empresaris de la Plana foren –al costat dels de l'Alcoià-Comtat, la Vall d'Albaida i la Costera– els qui més subvenció per treballador reberen de l'IMPIVA, fet que demostra la bona acollida que van tindre les subvencions públiques entre l'empresariat tauleller amb menys possibilitats econòmiques (Membrado, 2001: 409-410).

Cal que ens referim, per últim, a un altre recurs humà que, segons Lluch (1976: 218), ha estat també històricament determinant del desenvolupament de la indústria valenciana: la disponibilitat de mà d'obra a uns costos relativament baixos. Durant l'època expansiva que conegué la indústria taulellera de la Plana en les dècades del 1960 i del 1970 la població immigrada esdevingué el principal sustent de les empreses ceràmiques, especialment a les ciutats de l'eix litoral sense tradició industrial, com ara Vila-real, Castelló, Almassora i Nules, en les quals els locals preferien treballar en el camp o en els serveis, i no com a assalariats en la indústria taulellera. Relacionades amb aquesta indústria, les primeres onades migratòries significatives arriben entre el 1950 i el 1960 a l'Alcora, que veu augmentada la seua població d'un 30%, i a Onda, que creix d'un 43%. Durant el període 1960-70, en què tingué lloc l'expansió del taulell cap a l'eix litoral, van ser Castelló i Vila-real les ciutats que més cresqueren: d'un 51 i d'un 36% respectivament, per bé que tampoc a Onda (22%) ni, sobretot, a l'Alcora (33%) la població no deixà d'augmentar. Els immigrants, normalment antics jornalers, van esdevindre una mà d'obra abundant, poc qualificada i dòcil, que acceptava baixes remuneracions, ja que aquestes encara superaven els ingressos que els nouvinguts obtenien abans, en l'economia tradicional.

En l'actualitat, en canvi, entre els treballadors de la indústria taulellera de la Plana –que representen més del 40% de tota l'ocupació industrial de la comarca (sense comptar-hi els auxiliars)– podem trobar-ne molts d'origen local, ja que entre els jòvens hui es prefereix el treball en la indústria, i no l'agrícola com s'esdevenia durant els anys 60 i 70. En aquest canvi de preferències laborals ha influït, d'una banda, el fet que els salaris agrícoles estiguen estancats almenys des de la dècada del 1980, i de l'altra, que la qualificació global dels operaris taulellers haja augmentat notablement durant la mateixa dècada i que els sous percebuts siguen, per tant, més raonables que no ho eren durant les dues dècades anteriors.

4. Mercat i accessibilitat

No es pot explicar l'auge de la indústria taulellera d'Onda del final del segle XIX i el començament del XX sense tindre en compte el paper jugat pel mercat local –entenent per *local* la demanda dels habitants de la pròpia Plana i d'altres comarques pròximes, notablement la Ciutat de València i l'Horta (González Cudilleiro, 1974: 196). Aquest mercat local estava compost per una població agrària molt nombrosa i relativament pròspera –enriquida a partir de la primeria del segle XX gràcies als progressos en determinats cultius com ara l'arròs, la vinya, les hortalisses i, sobretot, les taronges (Tomàs Carpi, 1985: 444-445)– que posseïa, doncs, un grau de benestar econòmic prou alt per a adquirir certs béns de consum –com ara els taulells.

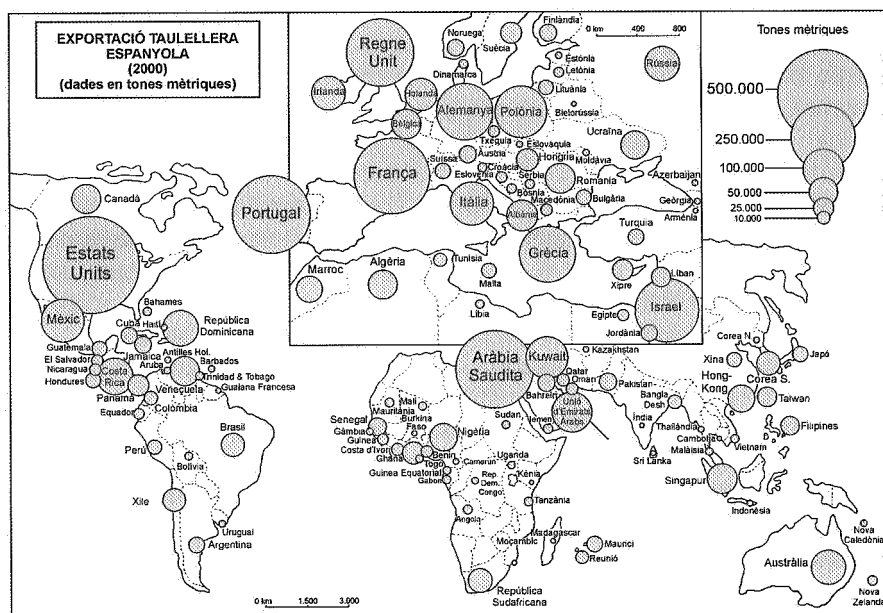
El progressos econòmics de la societat valenciana es van traduir també en una millora de les infraestructures –de l'accessibilitat– que va afavorir l'expansió del taulell de la Plana cap a altres destinacions més llunyanes però ben comunicades amb València –i amb una certa tradició en l'ús de la ceràmica arquitectònica–, notablement Catalunya i, en menor mesura, Andalusia (Sarhou, 1913: 793). A partir de mitjan segle XX i, sobretot, del darrer quart de la centúria el paper del mercat domèstic comença a declinar a causa de l'enorme acurtament –en temps– de les distàncies que s'ha produït gràcies a la millora dels transports i de les infraestructures viàries, el qual ha possibilitat que els més remots mercats mundials puguin ser hui clients del nostre taulell. De fet, hui dia el taulell és la indústria autòctona valenciana que posseeix un mercat exterior més gran²¹, més diversificat²² i més llunyà²³ (Membrado, 2001: 458). A la figura 2 podem observar el volum de les exportacions corresponents a l'any 2000 de taulell espanyol –un 95% del qual provenia de la Plana. En aquesta figura només indiquem els països que van importar més de 1000 tones de taulells des d'Espanya, però així i tot es pot apreciar d'una ullada l'enorme volum de les exportacions i la gran dispersió de les destinacions arreu del món.

21. El taulell fou l'any 2000 la indústria autòctona valenciana que més exportà, per un valor de vora 1.800 milions d'€, que ascendeix a 2.160 milions si hi sumem les vendes exteriors de frites i esmalts ceràmics (300.000 i 360.000 milions de pessetes, respectivament), seguida pel calcer amb prop de 1.500 milions d'€ (250.000 milions de ptes.) i el tèxtil amb una mica més de 1.000 milions d'€ (167.000 milions de ptes.) (IVE, 2000). En el conjunt de la indústria valenciana l'exportació taulellera només fou superada per un subsector al·lòcton, el d'automòbils, clarament monopolitzat per una multinacional nord-americana.

22. 177 estats d'arreu del món, repartits pel cinc continents, reberen exportacions taulelleres valencianes l'any 2000.

23. Mentre que el valor de tota l'exportació industrial valenciana del 2000 s'envià en gairebé les tres quartes parts a destinacions europees, sobretot a la UE, el taulell valencià exportà al nostre continent poc més del 50% del valor, a Amèrica el 23% (el conjunt de València el 13), a Àsia el 17% (València el 8), a Àfrica vora el 4,8% (per un 4,7) i a Oceania l'1,6% (per un 0,5).

Figura 2

Pel que fa a l'accessibilitat, la infraestructura viària bàsica de la Plana la componen la Carretera Nacional 340 (Cadis-València-Barcelona), el ferrocarril La Encina-València-Tarragona i l'Autopista de la Mediterrània (A-7); aquests tres importants eixos recorren a través de l'espina dorsal de l'Eix Mediterrani, autèntic cordó umbilical pel qual València ha estat lligada a Europa i que concentra el major volum d'activitat econòmica i, doncs, el major trànsit de mercaderies i de passatgers d'Espanya (Roger, 1993: 114-116; Piqueras, 1994: 43). A banda, la Plana compta amb una àmplia xarxa de carreteres comarcals i locals, algunes de les quals suporten un enorme trànsit relacionat amb l'activitat taulellera: són els casos de la CV-20 (Vila-real-Onda), de la CV-16 (Castelló-l'Alcora) o de la CV-10 (Almenara-Betxí-la Pobla Tornesa, futura autovia de la Plana), totes tres desdoblades o en procés o en projecte de desdoblament, i la CV-21 (de l'Alcora a Onda) (vegeu figura 1). Aquesta infraestructura viària es completa amb el gasoducte Barcelona-València, fonamental per al subministrament energètic de les empreses taulelleres i amb els ports de Castelló i, sobretot, de València²⁴.

24. Segons les dades d'ASCER (2000) dins el conjunt de la indústria taulellera espanyola, vora el 95% de la qual es produeix a la Plana de Castelló, l'any 2000 l'exportació suposà uns ingressos de 1.872,1 milions d'€ (311.493 milions de ptes.), mentre que les vendes a Espanya s'estimaven en 1.428,9 milions d'€ (237.750 milions de ptes.). Això vol dir que el 43% de les vendes es destina al consum intern, i el 57% restant a l'exportació. Doncs bé, es calcula que les dues tercers parts d'aquesta –més de 3 milions de tones– es canalitzen a través del port de València, el qual, gràcies a l'exportació d'aquest producte, ha conegut un extraordinari avanç que l'ha situat com el primer d'Espanya per trànsit de mercaderies contenitoritzades (Membrado, 2001: 440 i 458).

Tot i que en els últims anys les infraestructures viàries de la Plana han millorat –gràcies al desviament de la N-340 al seu pas per Castelló i per Nules i a la construcció de l'eix Betxí-Borriol–, la xàrcia viària comarcal resulta més que insuficient per a suportar l'enorme tràfic diari de persones i mercaderies que hi transita, moltes de les quals estan lligades directament o indirectament al taulell. El principal problema és la manca d'alternativa a l'A-7²⁵, mentre no s'acabe de construir el desviament de la N-340 en passar pel terme d'Almassora ni, sobretot, l'autovia de la Plana. Un altre problema greu és l'entrada nord al gran port d'eixida ultramarina del taulells de la Plana, el de València, al qual s'ha d'accedir pel sud, cosa que allarga el trajecte en més de 20 km, i la pròpia travessera de la N-340 en passar per Sagunt, que obliga els camions a desviar-se per l'A-7, amb tots els inconvenients ja apuntats.

Quant a la ubicació de les fàbriques taulelleres al voltant dels principals eixos de comunicació de la Plana podem assenyalar –com ja hem comentat en el punt anterior– la notable expansió de la indústria taulellera arreu de la comarca del 1960 ençà. Abans d'aquesta data la majoria dels fabricants s'instal·laven prop de les zones de proveïment de primeres matèries (Onda, l'Alcora, Ribesalbes), però posteriorment molts prefereixen ubicar-se a l'eix litoral, per tal d'aconseguir una millor accessibilitat. Vila-real, Castelló, Almassora i Nules (ciutats per les quals passen la N-340, l'A-7 i el ferrocarril València-Tarragona) són les més beneficiades d'aquesta nova tendència localitzadora. Ara bé: el desplaçament d'empreses i recursos humans –no oblidem que molts dels tècnics i els gestors de les noves empreses ubicades a l'eix litoral eren onders i alcorins– des de l'interior cap al litoral no ha suposat, ni de bon tros, la minva de l'activitat ceràmica en aquests nuclis pioners. Ans al contrari, durant les dècades del 1980 i 1990 tant l'Alcora com Onda han incrementat el seu pes dins la comarca industrial de la Plana, beneficiats per la millora de l'accessibilitat gràcies a l'exemple i el desdoblament –encara parcial en algun cas– de la CV-20 (Vila-real-Onda) i la CV-16 (Castelló-l'Alcora), a la millora de la CV-21 (Onda-l'Alcora) i a construcció de l'eix Betxí-Borriol (CV-10) (vegeu figura 1).

5. LES EXTERNALITATS LOCALS

Economistes i geògrafs han proposat diverses teories per explicar el fenomen de la concentració industrial, és a dir, de la tendència dels establiments industrials a concentrar-se en determinades àrees geogràfiques –com s'esdevé a la Plana de Castelló amb el taulell.

Entre les diferents tradicions en l'estudi de la Geografia Econòmica –de la localització de les activitats econòmiques– esmentades per Paul

25. Aquesta és una de les autopistes més cares d'Europa, malgrat la recent reducció del peatge a canvi d'una desproporcionada pròrroga de quinze anys més en la concessió d'explotació de l'A-7 a AUMAR (fins al 2021).

Krugman (1997: 37) destaca la de les *externalitats locals*, que fou introduïda a la primera del segle XX per Marshall (1920) i fa referència al fet que una concentració industrial proporciona una sèrie d'avantatges que reforcen i incrementen la concentració (Krugman, 1997: 49).

En efecte: les concentracions industrials inicialment es forgen a partir d'una sèrie d'avantatges locals, com ara la presència de primeres matèries, la iniciativa de l'empresariat o l'accessibilitat al mercat. Aquests són els principals factors que expliquen la formació d'una concentració qualsevol, com la de la Plana. Però quan apareix, aquesta tendeix a romandre gràcies a l'existència d'una sèrie de factors implícits a la pròpia concentració (*externalitats*) que funcionen com a factors de permanència i reforçament d'aquesta (Precado i Villarino, 1992: 141 i Costa, 1997: 7).

Segons la teoria de les *externalitats locals*, tres són els factors principals que tendeixen a reforçar les concentracions industrials: la qualificació del mercat de treball, la presència d'empreses que subministren productes intermedis i la informació que circula entre empreses veïnes que fabriquen el mateix bé. En efecte: una alta concentració d'empreses d'una branca industrial determinada en un mateix espai tendeix a concentrar-hi un alt nombre de treballadors qualificats, de la qual cosa es beneficien tant els propis treballadors especialitzats —que troben fàcil ocupació— com les empreses —que poden triar entre un ampli segment d'operaris qualificats. Igualment, un centre industrial concentrat permet el proveïment, amb un cost inferior i amb major varietat, de factors intermedis, ço és, de factors concrets necessaris —auxiliars— al subsector que no són objecte de comerç, fet que al seu torn augmenta l'eficiència de la indústria i reforça la concentració. Finalment, la concentració d'empreses que pertanyen a una mateixa branca industrial permet que la informació entre aquestes fluïska amb molta més facilitat que no entre empreses separades per grans distàncies; un centre industrial concentrat genera allò que podríem anomenar *osmosi tecnològica* (Krugman, 1992: 42-62).

A l'aglomeració industrial ceramicotaulellera de la Plana trobem les economies externes descrites per Krugman. Almenys des de la segona meitat del segle XVIII, ha presentat un notable mercat d'especialistes ceràmics, la majoria del quals sense formació acadèmica —sinó heretada per tradició familiar o empresarial—, que fins a les dècades del 1960 i 1970 jugaren un paper fonamental en l'avanç industrial del taulell, per tal com eren imprescindibles per a dur avant qualsevol projecte empresarial. Posteriorment, durant les dècades del 1980 i, sobretot, del 1990, els operaris qualificats han pogut adquirir una formació tècnica i una especialització professional molt més adequades, gràcies a l'existència a la Plana d'una destacada xarxa de centres d'investigació, notablement l'Institut de Tecnologia Ceràmica (ITC)²⁶. Quant a la concentració d'empreses auxiliars ceràmiques a la Pla-

26. L'Institut de Tecnologia Ceràmica, ubicat a la UJI, s'encarrega de formar tant els tècnics ceràmics

na cal ressaltar que és ben notable i diversa: frites i esmalts, proveïment i atomització d'argiles, decoració al tercer foc, maquinària, embalatge, transport, expositors de fusta, etc (vegeu figura 1). Això permet un proveïment a menor cost i amb majors opcions de tria dels factors auxiliars, la presència dels quals, al seu torn, fa més atractiva la instal·lació de noves empreses ceràmiques a la Plana. Finalment, quant als fluxos d'informació cal dir que a la Plana, on és habitual que els empresaris es relacionen personalment entre si, la difusió de les innovacions s'ha produït en gran mesura gràcies a aquest factor²⁷.

Cal afegir per últim, tot lligant amb les externalitats pròpies d'una aglomeració industrial, que quan una manufactura —com la indústria taulellera— es concentra en un determinada àrea —com la Plana— per fabricar un bé concret —paviments i revestiments ceràmics— per a un mercat en què competeix amb els béns d'altres àrees, aquesta adopta sovint una forma d'organització de la producció especialment eficient, que alguns autors anomenen *districte industrial* (Climent, 1997: 92-93; Vázquez Barquero, 1997: 75-76). Aquest concepte, també proposat per Marshall cap al 1920, fou rescatat per Becattini (1979) i definit com una entitat *socioterritorial* caracteritzada per la presència activa tant d'una comunitat de persones com d'un conjunt d'empreses que tendeixen a *fondre's* (1992: 62-63). Dit en unes altres paraules, dins d'un districte industrial la proximitat espacial entre les empreses facilita la difusió de les innovacions —precisament pel flux d'informació que s'estableix entre els empresaris— i possibilita la creació d'una densa xarxa de relacions interempresarials de tot tipus —entre empreses fabricants o entre fabricants i auxiliars. Com més grans són els lligams interempresarials dins d'un districte industrial, més reforçat tendeix a eixir-ne aquest. Dins el context valencià trobem diferents districtes industrials, com ara el del calcer a la Vall del Vinalopó, el del tèxtil per a la llar i les mantes a la regió Alcoi-Ontinyent o el dels joguets a la Foia de Castalla, però el que ha adquirit majors dimensions i més projecció internacional ha estat el de la Plana, que hui és la segona regió taulellera més competitiva del món (vegeu figures 1 i 2)²⁸.

com tot tipus de personal per tal de posar al dia els coneixements sobre aquesta indústria. Altres centres de formació són la pròpia Universitat Jaume I, que imparteix enginyeries relacionades amb la química ceràmica, la Fundació Universitat-Empresa, per al foment de les relacions entre les empreses ceràmiques i la Universitat, ALICER, associació destinada a la promoció del disseny ceràmic, o l'Institut de Promoció Ceràmica (IPC), com a centre de documentació.

27. A tall d'exemple, podem dir que quan una empresa ha incorporat una premsa hidràulica —posem per cas— més veloç i fiable que les anteriors, immediatament s'escampa la notícia entre els altres fabricants taulellers i a les poques setmanes un bon grapat d'empreses ja l'han incorporada.
28. Només el districte industrial de Sassuolo supera en eficiència i competitivitat el de la Plana, fet que podem explicar principalment per la circumstància que allà la maquinària ceràmica està força implantada, mentre que ací a penes s'ha desenvolupat una maquinària ceràmica capaç de competir amb aquella, fet que condiciona que la majoria s'importe d'Itàlia. Això incideix negativament en l'autonomia productiva de la indústria taulellera de la Plana, per tal com impedeix la creació i el llançament al mercat de nous tipus de productes (Costa i Garcia, 1993: 50).

6. CONCLUSIONS

En aquest article hem examinat els factors de localització que han possibilitat l'aparició i el creixement de la concentració industrial ceramicotauellera de la Plana, que en l'actualitat és la segona més gran del món pel que fa a aquest producte amb una quota de producció mundial al voltant del 16% i d'exportació del 28%, i que produeix a més vora el 95% de tota la producció i exportació tauelleres espanyoles (vegeu figura 2).

L'any 2000 l'aglomeració industrial tauellera de la Plana donava treball a més de 18.000 persones de manera directa, en 185 empreses fabricants²⁹. Si a això afegíem la indústria ceràmica auxiliar, l'aglomeració planenca reuniria més de 25.000 treballadors en aproximadament mig miler d'empreses³⁰ (vegeu figura 1). Això significa que gairebé tres quartes parts de tots els empleats industrials de la Plana treballen directament o indirectament per al taulell, manufactura que assoleix un pes econòmic enorme dins de la comarca, i que presenta característiques de monocultiu industrial, més accentuades com més avant ens situem en el temps: les dècades del 1980 i, sobretot, del 1990 han generat un creixement econòmic sense precedents a la comarca³¹.

Entre els factors que ajuden a explicar el naixement de la indústria tauellera de la Plana cal destacar la presència de primeres matèries –les argiles a la zona d'Onda, l'Alcora i Ribesalbes–, fet que facilità l'aparició d'una artesanía ceràmica al voltant de l'argila, almenys des del segle XI, i que a partir del 1727 esdevingué indústria ceràmica en fundar-se la primera gran instal·lació fabril de la comarca: la *Real Fábrica* de l'Alcora. L'esperit empresarial d'alguns dels operaris d'aquesta *Real Fábrica* determinà en gran mesura el posterior desenvolupament de la indústria ceràmica a la Plana, per tal com van decidir emancipar-se'n i crear les seues pròpies

29. Cal apuntar que si bé no tots els municipis de la Plana posseeixen empreses tauelleres, sí que resideix en tots un elevat nombre de treballadors ceràmics. Així ens trobem casos com els de Borriana, les Alqueries o la Vilavella, on no hi ha cap empresa tauellera, o el de la Vall d'Uixó, que només en té una, i en canvi, en tots quatre municipis, un alt percentatge dels treballadors industrials residents pertanyen a aquest subsector, ja que es desplacen diàriament a treballar a les fàbriques dels pobles veïns (cfr. Membrado, 1998 i 1999).

30. Dels vora 8.000 treballadors en indústries auxiliars ceràmiques, el major nombre el trobem en el subsector de frites i esmalts ceràmics (més de 2.600), en el de maquinària ceràmica (vora 2.000) i en els laboratoris de decoració ceràmica al tercer foc (uns 1.350) (Membrado, 2001: 421).

31. Aquest auge del taulell es reflecteix pel fet que la Plana –que suma uns 325.000 habitants– és la comarca valenciana que durant els darrers anys ha experimentat un major creixement econòmic en termes relatius. Això es constata a partir de les dades d'evolució del Valor Afegit Brut (VAB) a escala provincial: el 1999 la província de Castelló –tenint en compte sempre que tres quartes parts de la població i de l'activitat econòmica d'aquesta es troben concentrades a l'àrea de l'aglomeració tauellera– depassava amb escreix el VAB per càpita de les altres dues províncies valencianes, quan el 1985 era el més baix de les tres. A escala estatal, el 1999 Castelló ocupava el lloc nové en el rànquing provincial de VAB per càpita, quan el 1991 se situava en el catorzé. Una altra mostra de la prosperitat econòmica de l'àrea de la Plana és la baixa taxa d'atur a la província de Castelló que, segons l'EPA, era del 5,2% (primer trimestre del 2001), quan la mitjana valenciana era del 10,6% i l'espanyola del 13,4%.

empreses ceràmiques. Posteriorment, al llarg del segle XIX, aquestes empreses ceràmiques anaren especialitzant-se en la fabricació de taulell, producte molt sol·licitat a causa del creixement demogràfic urbà d'Espanya i la demanda d'habitatges consegüent. Al llarg del primer terç del segle XX la Plana, i més concretament Onda, ja aplegava la major concentració industrial taulellera de l'Estat. Aquesta aglomeració es beneficiava de la proximitat del mercat –que primer fou sobretot local, i després estatal i exterior– i d'unes òptimes condicions d'accessibilitat.

Durant el anys centrals del segle XX la indústria taulellera coneix una notable difusió des d'Onda cap a la resta del solar de la Plana i alhora un creixement sense precedents de la producció, esperonada per tres factors principals de multiplicació d'empreses: l'autofinançament a la zona d'Onda i l'Alcora, el capital procedent d'altres sectors a l'eix litoral, sobretot a Vilareal i, a partir del 1965, el crèdit bancari, quan la complexitat tecnològica de la maquinària ceràmica importada féu massa oneroses les despeses perquè es pogueren finançar amb qualsevol de les dues fórmules anteriors. A partir del 1985 les empreses taulelleres van poder recórrer a una nova fórmula de finançament: les ajudes públiques a través de l'IMPIVA.

Ha estat durant les dècades del 1980 i 1990 que s'ha produït el gran auge del taulell a la comarca i que s'ha consolidat definitivament la concentració ceramicotaulellera de la Plana. Durant els últims anys el mercat –sobretot l'exterior– ha augmentat de manera extraordinària: hui prop del 60% del taulell de la Plana té com a destinació l'exportació, que a l'any 2000 s'envià a prop de 180 països. Aquest augment de les vendes no hauria estat possible sense una accessibilitat adequada: l'A-7, una densa xarxa de carreteres comarcals, el gasoducte València-Barcelona o, especialment, la proximitat al port de València, per on ixen almenys dues terceres parts de tota l'exportació taulellera de la Plana.

La consolidació de l'aglomeració planenca s'ha vist retroalimentada per una sèrie d'economies *èxternes* –*externalitats*– a les empreses que actuen com a factors de reforçament. L'alta especialització tècnica del mercat de treball, la presència d'empreses subministradores de productes auxiliars i els fluxos d'informació que circulen entre empreses veïnes que fabriquen el mateix bé són els principals factors que expliquen aquesta retroalimentació. Al seu torn, la concentració de la Plana, gràcies a aquests factors implícits de localització, s'organitza com un *districte industrial*, on la xarxa de relacions interempresarials és molt àmplia, fet que reforça la dita concentració. Hui el districte industrial tauleller de la Plana –el més competitiu del País Valencià– és també el segon del món en la seua branca de producció, per darrere només de l'italià de Sassuolo, destacat per diversos economistes com a paradigma de concentració industrial en l'àmbit europeu (Fujita, Krugman i Venables, 2000, 280).

Han estat fonamentalment economistes els qui han remarcat tant el paper fonamental de les economies externes –de les externalitats locals–

de cada territori en la localització de les empreses industrials, com l'eficiència organitzativa que suposa un districte industrial. En tots dos casos la base geogràfica –l'espai– és un element clau per a explicar les concentracions industrials, de manera que després de dècades de ser escassament considerada, la geografia econòmica –matèria que estudia l'anàlisi dels factors que expliquen la localització de les activitats econòmiques– ha assolit recentment un notable auge dins de la literatura econòmica.

És, doncs, en aquest context i després del que hem dit al llarg d'aquest article que podem afirmar que la indústria taulellera de la Plana es constitueix en un cas paradigmàtic a l'hora d'il·lustrar l'important paper que té l'espai, el territori, en determinades tipologies de desenvolupament econòmic.

7. BIBLIOGRAFIA

ASCER (Asociación Española de Fabricantes de Azulejos, Pavimentos y Baldosas Cerámicas) (2000): Informe *El sector azulejero español en 1999*, Castelló.

BECATTINI, GIACOMO (1979): "Dal settore industriale al distretto industriale: alcune considerazioni sull'unità di indagine dell'economia industriale", *Rivista di Economia e Politica Industriale*, 1, pp. 7-21.

- (1992): "El distrito industrial marshalliano como concepto socioeconómico", dins PYKE, F., G. BECATTINI i W. SENGENDERGER: *Los distritos industriales y las pequeñas empresas. I. Distritos industriales y cooperación inter-empresarial en Italia*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, pp. 61-79.

BONO i MARTÍNEZ, EMÉRIT (1974): *La base exportadora agrícola de la economía del País Valenciano y el modelo de crecimiento hacia afuera*, tesi doctoral dirigida per Don Manuel Sánchez Ayuso, Facultat de Ciències Econòmiques i Empresariales, Universitat de València, pp. 494.

BURRIEL DE ORUETA, EUGENI (1968): "Geografía agraria de Onda", *Estudios Geográficos*, 112-113, Instituto Elcano, Madrid, pp.576-640.

CLIMENT LÓPEZ, EUGENIO (1997): Sistemas productivos locales y distritos industriales: el caso de España, *Boletín de la AGE (Asociación de Geógrafos Españoles)*, núm. 24, pp. 91-106.

CODINA ARMENGOT, EDUARDO (1980): *Aportación documental a la Historia de la Real Fábrica de Loza Fina de Alcora*, Castelló, Sociedad Castellonense de Cultura, pp. 69.

COSTA CAMPI, MARIA TERESA (1997): *Factores de la localización empresarial*, Madrid, Fundación Argentaria, pp. 33.

COSTA CAMPI, MARÍA TERESA i GARCÍA, JOSÉ (1993): *EXCEL: Cooperación entre empresas y sistemas productivos locales (anexo 3: el caso de la zona de Castellón en la producción cerámica)*, Madrid, IMPI (Instituto de la Pequeña y Mediana Industria), pp. 164.

DOMÍNGUEZ AGUT, ENRIQUE (1983): *Estudio sobre interrelaciones económicas del sector de azulejos, pavimentos y baldosas cerámicas*, Cambra de Comerç de Castelló, pp. 47.

Encuesta de Población Activa (EPA) (2001): Instituto Nacional de Estadística (INE), Madrid

FUJITA, MASAHISA, PAUL KRUGMAN i ANTHONY J. VENABLES (2000): *Economía Espacial. Las ciudades, las regiones y el comercio internacional*, Editorial Ariel, Barcelona, pp. 363.

GOMIS i MARTÍ, JOSEP MARIA (1990): *Evolució històrica del taulellet*, Castelló, Diputació Provincial, pp. 389.

GONZÁLEZ CUDILLEIRO, MANUEL (1974): "La industria azulejera levantina", *Información Comercial Española. Revista de Economía*, núm. 485, Secretaría de Estado de Comercio, Turismo y Pyme, Ministerio de Economía y Hacienda, Madrid.

HOUSSEL, JEAN PIERRE (1985): *De la industria rural a la economía sumergida*, Ciutat de València, edicions Alfons el Magnànim, pp. 232.

IVE (Institut Valencià d'Estadística)(2000): *Estadística de comerç exterior. Comunitat Valenciana*, Conselleria d'Hisenda, Generalitat Valenciana.

KRUGMAN, PAUL (1992): *Geografía y comercio*, Barcelona, Antoni Bosch, pp. 152 (traducció espanyola a càrrec d'Alfons Méndez de l'original *Geography and Trade*, Cambridge (EUA), Massachusetts Institute of Technology, 1990).

- (1997): *Desarrollo, Geografía y teoría económica*, Barcelona, Antoni Bosch, pp. 113 (traducció espanyola a càrrec d'Adelina Comas de l'original *Development, Geography and Economic Theory*, Cambridge (EUA), Massachusetts Institute of Technology, 1995).

LLUCH I MARTÍN, ERNEST (1976): *La via valenciana*, Ciutat de València, edicions 3 i 4, pp. 254.

MARSHALL, ALFRED (1919): *Industry and Trade: a Study of Industrial Technique and Business Organization and of their influences on the conditions of various classes and nations*, Londres, Macmillan, pp. 875.

- (1920): *Principles of Economics*, Londres, Macmillan (traducció espanyola: *Principios de Economía*, Madrid, Aguilar, 1963).

MELIÀ I TENA, CASIMIR (1971): "La industria azulejera en la provincia de Castellón", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 47, Castelló de la Plana, pp. 158-180.

MEMBRADO I TENA, JOAN CARLES (1992): "L'exportació dins la indústria taulellera espanyola", *Cuadernos de Geografía*, 52, Facultat de Geografia i Història, Universitat de València, pp. 267-296.

- (1993): "La localització de la indústria taulellera a la Plana de Castelló", *Millars*, 16, Universitat Jaume I, pp. 81-92.

- (1995): *Vila-real, ciutat industrial. El taulell i les altres indústries en la història, el present i el futur de la ciutat*, Vila-real, Ajuntament, pp. 229.

- (1996): "Història de la indústria ceràmica a la Plana", *IV Congrés d'Història i Filologia de la Plana* (1994), Ajuntament de Nules, pp. 81-96.

- (1997): "Les diverses propostes de comarcalització de la Plana de Castelló", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, Castelló, tom LXXIII, quad. IV, pp. 455-484.

- (1998): "El paper de la Vall d'Uixó dins la Comarca Industrial Taulellera de la Plana", *Revista Aiguallit*, núm. 3, Ajuntament de la Vall d'Uixó, pp. 15-34.

- (1999): "El mercat de treball del districte industrial ceràmic de la Plana", *Millars*, 22, Universitat Jaume I, pp. 77-95.

- (2001): "La indústria ceràmica de la Plana de Castelló", Col·lecció Universitària, Diputació de Castelló, pp. 592.

MIRA I CASTERÀ, JOAN FRANCESC (1978): *Els valencians i la terra*, Ciutat de València, Tres i quatre, pp. 194.

MONLLEÓ PERIS, ROSA (1994): "1822. Castelló, capital de província", *III Congrés d'Història i Filologia de la Plana* (1992), Ajuntament de Nules, pp. 167-182.

MONTMESSIN, IVES (1980): "Description analytique de la ceramique commune du testar de Onda/Mas de Pere (Castellon)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología castellonenses*, 7, Servei d'Arqueologia, Diputació de Castelló, pp. 243-288.

MUNDINA MILALLAVE, BERNAT (1873): *Historia, geografia y estadística de la Provincia de Castellón*, edició facsimil del 1988, Castelló, Caixa d'Estalvis de Castelló.

NADAL BELDA, ÁLVARO (1997): "Comercio mundial y tendencias de la inversión directa internacional", *Información Comercial Española. Revista de Economía*, núm. 765, Secretaría de Estado de Comercio, Turismo y Pyme, Ministerio de Economía y Hacienda, Madrid, pp. 15-28.

OBIOL MENERO, EMILI (1985): "El modelo de localización industrial de Weber y Alonso aplicado a la actividad azulejera: el caso de Vila-real", *Millars*, 10, Col·legi Universitari de Castelló, Universitat de València, pp. 59-76.

OLUCHA MONTINS, VICENT (1987-88): "Noves dades per la història de la fàbrica de ceràmica d'Alcora", en *Estudis Castellonencs*, 4, Diputació de Castelló, pp. 363-374.

PIQUERAS HABA, JUAN (1994): "Los caminos valencianos y su evolución histórica", *Caminos*, 2, Barcelona, Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos, pp. 38-61.

PRODI, ROMANO (1966): *Modelo di sviluppo di un settore in rapida crescita. L'industria della ceramica per l'edilizia*, Milà, Franco Angelo Editore, pp. 135.

QUEREDA SALA, JOSÉ (1973): "Alcora y su industria azulejera", en *Cuadernos de Geografía*, 13, Facultat de Filosofia i Lletres, Universitat de València, pp. 31-55.

ROGER FERNÁNDEZ, GERARDO (1993): *Arc Mediterrani Espanyol. Eix europeu de desenvolupament*, Ciutat de València, Generalitat Valenciana (COPUT, col. territori, núm. 3), pp. 241.

ROSSELLÓ I VERGER, VICENÇ MARIA (1966): "La industria azulejera en España", *Estudios geográficos*, 104, Madrid, Instituto Elcano, pp. 433-450.

SALOM CARRASCO, JULIA I JUAN MIGUEL ALBERTOS PUEBLA (1995): "La política industrial valenciana y su impacto territorial. 1985-1995", *Cuadernos de Geografía*, 58, Facultat de Geografia i Història, Universitat de València, pp. 385-416.

SARTHOU CARRERES, C. (1913): "Provincia de Castellón" en *Geografía General del Reino de Valencia*, edició facsimil del 1989, Castelló, Caixa d'Estalvis de Castelló, pp. 1.087.

TOMÁS CARPI, JOAN ANTONI (1985): *La lógica del desarrollo económico: el caso valenciano*, PREVASA (Previsions Econòmiques Valencianes), Ciutat de València, Caixa d'Estalvis de València, pp. 919.

VALLS DAVID, RAFAEL (1894): *La cerámica. Apuntes para su historia*, Ciutat de València, Juan Guix, pp. 145.